

Андрій Сапронов (м. Полтава)

Спільнота «мешканців» секвестрів Гетьманщини у світлі історико-демографічних характеристик

У статті на основі історико-демографічних характеристик аналізується спільнота в'язнів секвестрів Гетьманщини середини XVIII ст. Підраховано кількість ув'язнених, досліджено статеву та соціальну структури арештантів. Особливу увагу було приділено злочинам, скоєними жінками. Також охарактеризовано вікову структуру і стан здоров'я ув'язнених.

Ключові слова: секвестр, колодники, демографічні характеристики, Гетьманщина, населення, злочинність.

Andrii Sapronov

The community of «nhabitants» of the Hetmanate's sequesters in the light of characteristics of the historical demography

In the article analyzes the community of prisoners in the middle of the 18th century in Hetmanschyna based on historical demographic characteristics. The number of prisoners has been calculated, the sexual and social structures of the prisoners have been investigated. Particular attention was paid to crimes committed by women. In this article also describes the age structure and state of health of prisoners.

Analysis of the structure of the prisoners provides interesting material for further generalizations and formulating common trends of Hetmanschyna's society in the middle of the 18th century.

Key words: prison, prisoners, demographic characteristics, Hetmanschyna, population, crime.

Андрей Сапронов

Сообщность «жителей» секвестров Гетманщины в свете историко-демографических характеристик

В статье на основе историко-демографических характеристик анализируется сообщество заключенных секвестров Гетманщины середины XVIII века. Подсчитано количество заключенных, исследованы половая и социальная структуры арестантов. Отдельное внимание было уделено преступлениям, совершенными женщинами. Также охарактеризованы возрастная структура и состояние здоровья заключенных.

Ключевые слова: секвестр, колодники, демографические характеристики, Гетманщина, население, преступность.

Тюремне ув'язнення злочинців було і залишається одним із способів урегулювання життя суспільства. Упродовж століть ця каральна практика, суттєво змінилася. Місце відбування арешту, форма, частота його застосування, мета покарання неодноразово змінювалися. Вивчення змісту злочинів, їх частоти і системи покарань дають можливість поглянути на напрями розвитку спільноти конкретної епохи, та деякі особливості її соціальної системи. Відповідно, на ос-

нові цього, є ймовірність зробити висновки про життя представників окремих соціальних груп.

Саме тому автор поставив перед собою за мету проаналізувати статево-віковий склад і соціальну структуру злочинців, котрі перебували у в'язницях Гетьманщини на середину XVIII століття. З сучасних вітчизняних істориків проблемі злочинності найбільше уваги приділив Володимир Маслійчук. Його праці стосуються як окремих видів злочинів, так і правопорушень соціальних

груп Слобідської і Лівобережної України XVIII ст.¹. Його робота «Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.» є фундаментальною для вивчення проблеми інфантициду на вітчизняних теренах². Також варто відмітити його монографію «Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.)», в якій на фоні суспільно-політичних перетворень Російської імперії XVIII ст., автор досліджував проблему злочинності неповнолітніх³.

Окрім публікацій Володимира Маслійчука, доречно відзначити роботу Ігоря Сердюка «Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.»⁴. В ній на основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., подано історико-демографічні характеристики населення Ніжина, Переяслава і Стародуба. Монографія Юрія Волошина «Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.» є чудовим прикладом дослідження життя ранньомодерного міста⁵. Окрім історико-демографічної складової (статеві-вікова, шлюбна та соціальна структури населення) автор приділив увагу природі міжособових конфліктів і рівню злочинності у Полтаві другої половини XVIII ст.

Вищеперераховані праці, до певної міри, є зразком для цієї розвідки. Адже об'єктом нашого дослідження є окрема група населення Гетьманщини – колодники⁶, які перебували у в'язницях на середину XVIII ст. Арештанти були активними учасниками життя громади⁷. Проте, на «вітчизняному матеріалі» не існує жодного окремого дослідження про в'язнів у Гетьманщині. У вищезгаданих монографіях і статтях В.Маслійчука, Ю.Волошина, І.Сердюка колодники існують у більшій мірі в якості побічних персонажів, тому ця проблема заслуговує на увагу.

Для реалізації мети дослідження автор ставить наступні завдання:

- підрахувати кількість ув'язнених у Гетьманщині на середину XVIII ст. та встановити статеву структуру арештантів;
- простежити особливості злочинів, скоєних колодниками;
- охарактеризувати вікову структуру і стан здоров'я ув'язнених;
- дослідити соціальну структуру мешканців секвестрів та проаналізувати злочини, скоєні різними категоріями населення Гетьманщини.

На початку розвідки найбільш доцільно вказати загальну кількість в'язнів. Для цього автор використав дані із справи «Дело о колодниках.

¹ Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині в 80-90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / Володимир Маслійчук. // Соціум. – 2005. – №5. – С. 197–215; Його ж. Палійство на Лівобережній і Слобідській Україні наприкінці XVIII ст. // Український історичний збірник. – 2011. – № 4. – С. 52–62; Його ж. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. – 2007. – №7. – С. 243–263; Його ж. Вияви рухливості та підліткова злочинність (конокрадство, крадіжки волів, утечі) у Харківському намісництві 80–90-х років XVIII століття // Україна модерна. – 2010. – №17. – С. 77 – 100; Його ж. Підлітковий злочин у Харкові (80-90-ті рр. XVIII ст.) // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 72–79.

² Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 126 с.

³ Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.) / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – 446 с.

⁴ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.

⁵ Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – Київ: К.І.С., 2016. – 356 с.

⁶ Термін колодники використовувався в документах XVIII ст. для позначення заарештованих злочинців.

⁷ Для їхнього утримання раз у декілька років жителі сотні (для сотенного центру) або всього полку (для полкових міст) будували або ремонтували дерев'яні приміщення в'язниці. Арештантів охороняли набрані із місцевих обивателів сторожі на чолі з тюремним отаманом. Під їхнім наглядом злочинці ходили по вулицям міст і округи, просили милостиню і майже повністю залежали від громади. З іншого боку, містяни теж залежали від дій колодників. У випадках втечі арештантів із секвестрів, місцеві жителі розшукували біглих по околицях населених пунктів і найближчим селам.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м.Київ (далі – ЦДАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 10899.

⁷ Там само, арк. 2.

Краткие экстракты со всех малороссийских полковых канцелярий в Генеральную войсковую канцелярию же о решенных и нерешенных об оных колодниках делах» 1751 року, що зберігається у 51 фонді (Генеральна військова канцелярія) Центрального державного історичного архіву України, м. Київ⁸. Документ має 116 аркушів. Починається він з указу гетьмана Кирила Розумовського від 9 січня 1751 року про створення реєстру арештантів, які утримувалися у тюрмах Гетьманщині. Мету його написання було означено так: 2 потрібно нам ведать о колко в Малой России в Глухове и во всех полковых и сотничих городах и в Магистратах где имеется и с каких годовъ и по каких делахъ содержатись колодников и сколько об них дель решенно и не решенных и для чего»⁹. Далі в документі записані відповіді Генерального Військового суду, десяти полків і магістратів. Після звіту кожної канцелярії записані: загальна кількість в'язнів; їх обсяг і місце ув'язнення; число осіб, яке перебувало в секвестрі з певного року; сума арештантів за певний вид правопорушення; кількість вирішених справ і тих, котрі не мали вироку із зазначенням причини відсутності вердикту.

На основі поданої інформації із полкових канцелярій, магістратів і Генерального суду Генеральною військовою канцелярією було створено підсумковий звіт. У ньому вказано, що станом на 1751 рік в острогах Гетьманщини перебувало 347 арештантів¹⁰. Цю ж кількість вказали у своїх дослідженнях Ю. Волошин¹¹ та І. Сердюк¹². Проте це число не відповідало дійсності. Причиною цієї неточності була помилка у даних про в'язнів Полтавського полку. Канцеляристи Генеральної вій-

ськової канцелярії записали у підсумковому акті, що в полтавському секвестрі перебувало 26 колодників. Така кількість була на момент повторної відповіді полкової канцелярії у столицю у зв'язку з невідповідністю правильній формі написання першого варіанту списку¹³. У початковій версії звіту була подана інформація про 31 в'язня¹⁴. Автор використав дані першого реєстру арештантів, оскільки відповіді інших полкових канцелярій і магістратів були написані приблизно в той самий час (лютий-березень 1751). Окрім того, необхідно додати ще двох арештантів із Переяславського полку, які не вказані Генеральною канцелярією в загальному реєстрі. Відомості про них місцева полкова канцелярія надіслала у Глухів окремим листом¹⁵. Ця недбалість Переяславської канцелярії була зумовлена тим, що у Яготинській і Кропивнянській сотні неквапливо відреагували на указ про створення реєстру колодників. Таким чином, усього в'язнів мало бути 354.

Проте при створенні у Генеральній військовій канцелярії остаточного звіту не враховано 22 в'язнів, які перебували на балансі Глухівською сотні¹⁶. Те ж стосується і 85 арештантів, що були під наглядом Генерального військового суду, котрі також перебували у столиці Гетьманщини¹⁷.

Проте при підрахунках варто взяти до уваги те, що в матеріалах Глухівської сотні та Генерального суду одна справа дублюється. Тому, щоб не рахувати одних і тих самих злочинців двічі, я вважаю за доречне віднести це провадження до звіту Глухівської сотенної канцелярії¹⁸. Також у реєстрах арештантів двох столичних установах різниться кількість фігурантів цієї справи. Так, за даними сотенної канцелярії, у Глухів-

⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 88-94.

⁹ *Волошин Ю.* Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – Київ: К.І.С., 2016. – с. 255.

¹⁰ *Сердюк І.* Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія / Ігор Сердюк // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ігор Сердюк. – Київ: Інститут історії України, 2014. – С. 236.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 37-39.

¹² Там само, арк. 103-104, 108.

¹³ Там само, арк. 102.

¹⁴ Там само, арк. 20-23 і арк. 91.

¹⁵ Там само, арк. 19, 93.

¹⁶ Злочинців було заарештовано на початку 1751 р. і слідчі дії ще не проводилися. Тому, на нашу думку, навряд ця справа могла потрапити на розгляд Генерального суду.

¹⁷ Згадки про утримання в'язнів Засеймських сотень у Глухові подана у ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7073, арк. 14

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 84.

ському острозі знаходиться 4 особи, а вища судова інстанція Гетьманщини повідомляла лише про двох. Тому при підрахунку в'язнів до Генерального військового суду я відніс 83 злочинці, а до Глухівської сотенної канцелярії – 22 колодника (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість в'язнів у тюрмах Гетьманщини станом на 1751 рік

Підзвітна установа	Чоловіки	Жінки	Всього
Генеральний військовий суд	75	8	83
Глухівська сотня	21	1	22
Лубенський полк	24	6	30
Переяславський полк	23	4	27
Прилуцький полк	22	5	27
Гадяцький полк	23	7	30
Чернігівський полк	41	2	43
Стародубський полк	37	1	38
Київський полк	10	1	11
Полтавський полк	23	8	31
Ніжинський полк	48	1	49
Миргородський полк	57	7	64
Київський магістрат	3	–	3
Ніжинський магістрат	2	–	2
Всього	409	51	460

Отже, за нашими підрахунками загальна кількість колодників станом на 1751 рік складала 460 осіб. Найбільше арештантів перебувало у Глухові, Миргородському, Ніжинському і Стародубському полках. Лідерство столиці Гетьманщини по цьому показнику було зумовлено перебуванням у місті Генерального військового суду, який був вищою судовою установою для колишньої Малоросії. Окрім того, у Глухівський острог надсилали своїх злочинців Засеймські сотні¹⁹. На нашу думку, лідерство за показником ув'язнених Ніжин-

ського і Стародубського полків було зумовлено тим, що у цих адміністративних одиницях проживала найбільша кількість населення. Велика кількість арештантів у Миргородському полку була зумовлена тим, що до полкової в'язниці у Сорочинцях було поселено на період слідства 35 «гайдамак», заарештованих на Правобережжі²⁰.

Статевий розподіл ув'язнених вказує на те, що в буцегарнях Гетьманщини сиділи зазвичай чоловіки. Частка жінок становила в середньому 11% (51 особа) від загального числа в'язнів. Більшість із них перебували у в'язницях за т.зв. «жіночі злочини»: дітозгубництво, підпал і крадіжки. Ще 23 (45,1 %) від загальної кількості колодниць утримувалися у секвестрах за 15 групових злочинів, часто скоєних спільно з чоловіками. Основним індивідуальним «жіночим» злочином було дітозгубництво (22 осіб або 43,1% від загальної кількості колодниць на 1751 р.)²¹.

Найчастіше жінки порушували закон разом із членами власної сім'ї. Згідно з матеріалами «Дела о колодниках», у секвестрах Гетьманщини станом на 1751 р. перебувало 8 шлюбних пар. У п'яти випадках пари звинувачувались у крадіжках. Ще дві пари перебували під наглядом тюремних установ за злочини, які не були доведені. Так, Пилип Фолченко із дружиною Мотрею та Федором Молохатченком перебували в ув'язненні у Полтавському секвестрі за те, що в них знайшли два срібні хрести і ланцюжок із пограбованої Каплуновської церкви²². Інша справа, учасниками якої теж була сімейна пара, знаходилася на розгляді Генерального військового суду. Її фігурантами були троє циган, а також їхні сім'ї. Їх було піймано «с воровскими денгами»²³. Жінок заарештували за те, що вони були (не-)свідомими співучасниками фальшивомонетництва. Як і в даному випадку, це правопорушення часто мало сімейний характер²⁴. Ще в одному випадку подружжя опинилося під арештом у Роменській сотенній канцелярії через

¹⁹ Випадки доносів і жіночої солідарності у справах про дітозгубництво наведено у праці *Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – С. 47–54.*

²⁰ ЦДАК України, ф. 51, оп.3, спр. 10899, арк. 103 (до речі, в цій самій тюрмі знаходився також запорізький козак Лесько Оробець, справа якого велася окремо від вищеназваної. У нього також знайдено речі із тієї ж церкви).

²¹ Там само, арк. 13.

²² Іншим дуже популярним груповим варіантом фальшування грошей на туманному Альбіоні було залучення слуг. Gaskill M. *Crime and Mentalities in Early Modern England* / M. Gaskill // Cambridge University Press. 2003. – р. 123-202.

²³ ЦДАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 30.

²⁴ Там само, арк. 61 зв.

перелюб. Молодій парі закидали те, що вони жили статевим життям ще не будучи вінчаними²⁵.

Що ж до решти злочинів в яких фігурували жінки, то в здебільшого їх звинувачували у співучасті в крадіжках (4 справи). У двох випадках об'єкти крадіжок не було зазначено. У інших випадках вдова Вівдя та Петро Хоменко із Чернігівського полку вкрали скриню з грошима²⁶, а ще дві колодниць звинувачувались полтавським судом у крадіжці коней та речей в Старосанжарських козаків Нікіти Деркача та Василя Солодовниченка утримувалися ще дві колодниць²⁷. У двох справах із Лубенського полку жінки утримувалися у секвестрі, тому що були замовницями вбивств власних чоловіків²⁸.

Євдокія Семенова «дочь нещасная» та Ігнат Супрунов утримувалися у в'язниці Ніжина за спалення хутора козака Демида Рожовця та за блуд²⁹. Прикладом жіночої солідарності у випадку дітозгубництва є справа жительок села Деріївка Келебердянської сотні Полтавського полку. Настя Давидовна зачала дитину поза шлюбом. Після її народження вона закопала дитя заживо в землю, про що знала її матір Ганна³⁰.

Індивідуальні злочини, скоєні жінками стосувалися здебільшого дітозгубництва. Так, зокрема у цьому злочині звинувачувалося 22 із 28 жінок які перебували в ув'язненні. Одна дітозгубниця була оскаржена у неодноразовому скоєнні цього злочину³¹. Ще одна жінка перебувала у Глухівському острозі за вбивство, а її справа знаходилася на розгляді в Сенаті. Так, Тетяна Чоботарева задушила свого чоловіка Никифора³². Як відомо ще одним «жіночим» злочином можна вважати підпал. На думку дослідника В.Маслійчука причиною цього була нездатність «фізично покарати винуватців своїх бід»³³. також дві особи самостійно вчинили крадіжку. Лише одна

ув'язнена скоїла 2 типи злочинів самостійно: підпал і крадіжку.

У Чернігівському й Козелецькому секвестрах чекали на вирок дві вдови – «Вдова Вивдя»³⁴ та «жителка местечка Остер удова Елена Іволгіна»³⁵. Перша перебувала в ув'язненні за крадіжку «шкатулки» з грошима у значкового товариша Чернігівського полку Йосипа Гавриловича разом зі спільником, котрий втік з тюрми. А Олену Іволгіну заарештували через те, що її підозрювали у дітозгубстві. Справа розпочалась з того, що у місті Остер пес відкопав тіло мертвого немовляти. У ході слідства виявили, що в Олені було в грудях молоко, а отже вона могла бути потенційною матір'ю дитини. Підозрювана заперечувала те, що знайдене дитя було її. Проте заявила, що вона перед цим закопала двох дітей (першого вона «згубила», коли йшла по бабу-повитуху і перелазила через огорожу, а другу народила мертвою через побої місцевого маляра, у якого вона на той момент служила).

Необхідно звернути увагу на деякі територіальні закономірності жіночої злочинності. Якщо винести за дужки справи, які розглядав Генеральний Військовий суд (в його списку не вказана місце проживання восьми арештанток), то помітна дуже різюча різниця у кількості жіночої злочинності у південних полках Гетьманщини порівняно з іншими адміністративними одиницями. Якщо підрахувати число колодниць Полтавського, Миргородського, а також долучити статистику Гадяцького і Лубенського полків, то жінки-арештантки складуть більшість (28 із 43). Якщо ж поглянути на три північні полки (Чернігівський, Стародубський і Ніжинський), то в них чекали вирок у справі лише 4 із 43 заарештованих. Звісно, це може бути збігом, який пов'язаний з малою вибіркою (використано

²⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 10899, арк. 108.

²⁶ Про ворожнечу в межах сімей див. *Маслійчук В.* До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст./ Володимир Маслійчук // Соціум. – 2007. – 7. – С. 243-263.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 72.

²⁸ Там само, арк. 104 зв.

²⁹ Там само, арк. 78. (Про цю справу більш детально піде мова далі).

³⁰ Там само, арк. 13.

³¹ *Маслійчук В.* Палійство на Лівобережній і Слобідській Україні наприкінці XVIII ст. / Володимир Малійчук // Український історичний збірник – 2011. – № 14. – С. 61.

³² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 61 зв.

³³ Там само, арк. 78.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3 спр. 9684 арк. 1.

³⁵ Там само, спр. 10899, арк. 91.

лише один реєстр в'язнів), проте, на мою думку, питання жіночої злочинності за територіальним принципом потребує подальшої уваги.

Перебування у в'язниці було тяжким випробуванням для здоров'я заарештованих. Холод та голод були постійними супутниками колодників. Наприклад, у чолобитній до імператриці Єлизавети Петрівни два колодники столичної в'язниці так описували свої страждання: «Мы же бедние содержимось zde в Глуховском остроге под караулом чрез четири уже года претерпевая тяжкую нужду такъ въ одеяніи в зимнее лютое время яко и паче в препитании за маліе свои погрешеніи...»³⁶. Цей зразок колодницького життя є не поодиноким випадком, а радше типовим становищем ув'язнених для всієї Гетьманщини того часу.

Стан здоров'я арештантів був значною мірою обумовлений особливістю проведення допиту. Для отримання більш точної інформації та примусу злочинця зізнатися, використовували фізичне насильство. Але для того щоб запобігти смерті підозрюваного тортури намагалися робити співмірними зі станом здоров'я і тілесними кондиціями правопорушника. Злочинців заарештованих за кримінал очікувало мінімум три допити. Якщо вони змінювали показання, то їх очікувала нова порція тортур. У «Дело о колодниках...» згадано 2 види мук – батогами і розпаленою шиною. Після проходження їх, злочинці часто були на грані життя і смерті. Проте цей стан зазвичай підміняли евфемізмом «болезна». Один такий випадок можна зустріти у звіті Переяславського полку. Справа не була вирішеною «за болезнию колодници»³⁷. Аналогічні формулювання були і в інших установах Російської імперії³⁸. Тому щоб не поставити слідство у глухий кут і знайти винуватця злочину, слідчі зберігали життя підозрюваного принаймні до покарання. Хоча іноді траплялися винятки. Колиш-

ній Глинський городовий отаман Антона Дембровського, перебував у в'язниці в Лубнах за вбивство на допиті підозрюваного у крадіжці³⁹.

Окремою проблемою було харчування ув'язнених, від чого напряму залежав стан здоров'я злочинців. У голодні роки, зумовлені посухами та нападом шкідників, арештанти не могли забезпечити себе милостинею. Наприклад, у 1749 р. на Слобідській Україні та Гетьманщині був голод через нашестя сарани⁴⁰. У зв'язку з цим населення зубожіло і не мало можливостей утримувати злочинців своїми жертвами. Так, у червні 1749 р. Полтавська полкова канцелярія повідомляла Генеральну, що один з колодників місцевого секвестру 9 квітня помер, а решта арештантів (їх на момент складання звіту було понад 30) також через брак харчів могли сконати «за нынешнею де в хлебе скудостью для пропитания себе испросить милостыни не когут»⁴¹.

Голод стимулював ув'язнених до втечі. Так, 17 серпня 1749 р. з Полтавського секвестру одночасно втекли «випершись гвалтом» 12 чоловік⁴². Для розшуку біглих колодників Полтавська полкова канцелярія надала до Генеральної канцелярії їхні прикмети. Про кожного із втікачів було зазначено їхні антропометричні дані (зріст, розмір плечей), рубці на тілі⁴³, зачіску, вік і колір обличчя. 8 із 12 осіб, яким вдалося покинути полтавський полковий секвестр, описано як «лицом белый» або «лицом белый блідий»⁴⁴. Не дивлячись на свій тяжкий стан здоров'я, втікачі знайшли в собі сили вибратися на волю.

Загалом, матеріали про втечі арештантів є важливим джерелом для фізичних кондицій колодників. 14 червня 1749 р. із полкового секвестру в Стародубі одночасно втекли семеро осіб⁴⁵. Стародубська полкова канцелярія, якщо порівнювати із Полтавською, подала до столиці більш детальний опис антропометричних даних ко-

³⁶ Анисимов Е. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII веке / Е. Анисимов. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 720 с.

³⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3., спр. 10899, арк. 2.

³⁸ Маслійчук В. Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) / Володимир Маслійчук // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 94.

³⁹ ПСЗ, Т.ХІІІ № 9647, с. 107.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3 спр. 10046, арк. 1.

⁴¹ Кіріл Радченко мав «...на шию и ззаду с обоихъ сторонъ шрами долги...». Це свідчить про те, що злочинця били батогами ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10046, арк. 2.

⁴² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10046, арк. 2.

⁴³ Там само, спр. 9482, арк. 3 зв.

⁴⁴ Наприклад, зазначено зріст трьох арештантів: 2 аршини 3 вершки (155 см), 2 аршини 5 вершків (164 см), 2 аршини 7 вершків (173 см).

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9482, арк. 3 зв.

лишніх арештантів в'язниці⁴⁶. Найбільш жахливим стан здоров'я серед втікачів мав Григорій Іванов. Він був «росту середнього, плечист, лицем сухощав на ногах обоих пальцев нет на левой же ноги у половину отгнило и рани не позаживали»⁴⁷. Проте Григорій із рештою колодників переліз через острог і покинув Стародуб.

Іноді в секвестрах Гетьманщини знаходилися вагітні жінки. Наприклад, під час утримання в полтавському секвестрі Катерина Кушнерівна народила від іншого колодника двох близнюків⁴⁸. Подібний випадок трапився у Лубенському секвестрі. Арештантка Лариса Мариніченко, яка була засуджена до смертної кари за співучасть у вбивстві чоловіка своєї приятельки Тетяни Чурновни.⁴⁹ Проте цей вирок було замінено на заслання до Рогервіку. Однак Лубенська полкова канцелярія не виконала й цього присуду через те, що поки Лариса була «... удержана в томъ секвестре полковомъ затемъ что будучи въ побеге ... вышла замуж за ... Грицка Гайдученко и ставши от него мужа своего обремененна имеет родить в сих числахъ дитя непременно какъ о томъ освидетельствованію сотенного Лубенского уряду пристойними людьми показана и во опасение того даби з рождения в пути сама безвременнаю смертію пострадать не могла и темъ другимъ колодникамъ же возни ихъ неучинила останеться zde под онимъ секвестромъ оставлена»⁵⁰.

Вік ув'язнених, як і стан здоров'я, у реєстрах ув'язнених полків Гетьманщини для Генеральної військової канцелярії не фіксувався.

Ймовірно, що причина цього крилася у меті створення звітів. Як вже зазначалося вище, вона полягала у моніторингу загальної ситуації у полкових секвестрах. Тобто кількість колодників, тривалість ув'язнення, злочин і причина присутності арештантів у в'язницях.

У справі «Дело о колодниках. Краткие экстракты со всех малороссийских полковых канцелярий в Генеральную войсковую канцелярию же о решенных и нерешенных об оних колодниках делах» є лише дві згадки, що стосувалися віку арештантів. Так, Клим Рашко, який перебував у Чернігівському острозі, був звинувачений іншими колодниками в участі у розбійному нападі на жителів польських населених пунктів. Коло його імені було записано, що він «малой хлопе»⁵¹. Іншою особою, про яку подано відомості про вік та стан здоров'я був «Евтухъ Степановъ син Старецъ слепий». Він перебував у Стародубській в'язниці за згвалтування 12-літньої дівчини Параски. Імовірно за все, відомості про арештантів було вказано чернігівським і стародубським канцеляристами для того, щоб позначити, що злочинці підпадали під іншу шкалу покарань. Я припускаю, що Клим був неповнолітнім⁵², а Евтуху було понад 60 років⁵³. Також вік ув'язнених було зафіксовано відносно втікачів із Полтавської і Стародубської в'язниць. Із 12 колодників, які самовільно покинули полтавський секвестр у серпні 1749 р., половина входили до вікової групи 20-29 років (6 осіб). По двоє злочинців входили до категорій 15–19 та 30–39. Найстаршим втікачем був сорокарічний Іван Шерстюк. Ще про одного злочинця ві-

⁴⁶ Коваленко О. Полтава XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – С. 123-124.

⁴⁷ Саме ці дві колодниць фігурують у справі про вбивство від Лубенського полку у ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3 спр. 11041, арк. 27 зв.

⁴⁹ Там само, спр. 10899, арк. 59.

⁵⁰ Володимир Маслійчук відзначав, що вікова межа кримінальної відповідальності для юнаків складала 16 років як за Литовським статутом, так і за «Правами, по которым судится малороссийский народ». Пізніше імператриця Катерина II указом від 26 червня 1765 р. встановила, що населення Російської імперії починало нести відповідальність у повній мірі із 17 років: *Маслійчук В.Л.* Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 41.

⁵¹ Цей вік зазначали як початок старості на теренах Гетьманщини Юрій Волошин та Ігор Сердюк. *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 112; *Сердюк І.* Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 168. Поважний вік був аргументом для пом'якшення покарань: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 373.

⁵² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10046, арк. 2.

⁵³ Ширші за ім'я злочинця.

домості не подано⁵⁴. Що ж до втікачів із Стародубського секвестру, то інформацію про літа біглих колодників зазначено лише про трьох осіб (усі троє входили до активної вікової групи 20-30 років).

Для розгляду соціальної приналежності ув'язнених я використав «Дело о колодниках...». На жаль, цю інформацію зазначено далеко не про всіх арештантів.

Проте, не дивлячись на свободу від деталей, у справі подано відомості⁵⁵ про 138 арештантів із 460⁵⁶ (30%). Найбільш повні відомості про арештантів надійшли до Глухова з Чернігова, Полтави⁵⁷, Стародуба та Козельця. Найменше інформації про ув'язнених подали Миргородський, Переяславський⁵⁸ та Ніжинський полки. Проте лише відносно 87 осіб вказано соціальний стан.

Найбільш численною групою були піддані й слуги (в обох групах було по 12). Більшість з них працювала на представників козацької старшини (11 осіб). П'ятеро чоловіків були у віданні російських аристократів, двоє – монастирів, один підданий належав Чернігівському попу Андрію Сибірському. 11 з 24 осіб цієї суспільної категорії знаходилися в тюрмах північних полків (Ніжинського і Стародубського). Варто звернути увагу на те, що саме в цьому регіоні позиції шляхти і

козацької старшини були найбільш сильними. Стосовно злочинів скоєних підданими і слугами можна помітити, що до трьох з них безпосередньо чи опосередковано були причетні господарі. Так, Микита Костирченко знав про вбивство, скоєне його слугами і не повідомив про це органи влади. Через це він теж певний час утримувався у ув'язненні⁵⁹. Слуги Григорія Плешка теж навряд діяли без відома свого патрона вирубуючи ліс бунчкового товариша Іллі Журмана. Цей випадок більше нагадує момент зі “шляхетських воєн”, в якій старшини намагалися привласнити/знищити майно одне одного⁶⁰. Також у згоді з Дмитром Танським (сином обозного Київського полку Михайла Танського) діяв слуга його батька, Семен Андрущенко⁶¹. У двох справах постраждалою стороною були господарі арештантів. Так, старостиха с. Розсошенці Марія Грузиниха і Яков Іваненко перебували у полтавській в'язниці за крадіжку речей з монастиря, слугою якого був Яков⁶². У іншому випадку, Петро Комнин обікрав свого господаря Саву Зінченка, російського купця Петра, та взяв участь у двох вбивствах⁶³. Загалом, практика скоєння майнових злочинів по відношенню до свого хазяїна була досить частою у другій половині XVIII ст.⁶⁴

⁵⁴ Див. табл. 1.

⁵⁵ Як вже зазначалося вище, Полтавський полк подав на розгляд Генеральної Військової канцелярії два варіанти звіту, у зв'язку з тим, що перший звіт не відповідав формі. Однак початкова версія документа є більш інформативною, тому я послуговуюся саме нею.

⁵⁶ Причиною малоінформативності звіту з Переяславу могла бути пожежа 1748 року, яка знищила більшість документів полкової канцелярії

⁵⁷ Згодом його і слуг було взято на поруки. ЦДІАК України, ф. 51, оп.3., спр. 10899, арк. 27 зв.

⁵⁸ Приклад подібної форми боротьби подано у праці. *Горобець В.* Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник миргородський versus сотник цибулевський /Віктор Горобець // Повсякдення ранньомодерної України : Історичні студії в 2-х т. / Відп. ред. В. Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. – С. 253–286. Суперечкам і конфліктам серед шляхетства Волині для більш раннього періоду присвячена ґрунтовна монографія *Старченко Н.* Честь, кров і риторика: Конфлікт у шляхетському Середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII століття) / Наталя Старченко. – К.: Laugus, 2014. – С. 289-315.

⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 10899, арк. 81 зв.

⁶⁰ Там само, арк. 104.

⁶¹ Там само, арк. 87 зв.

⁶² Про випадки пограбувань слугами у Харкові див. Маслійчук В. Підлітковий злочин у Харкові (80–90-ті рр. XVIII ст.) / Володимир Маслійчук // Краєзнавство. – 2011. – 1. – С. 74-77. Юрій Волошин зазначав, що крадіжки у господарів, на яких працювали, були однією з характеристик професійних злочинців (Волошин Ю. Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – Київ: К.І.С., 2016. – С. 258-259). Можна припустити, що Петро Комнин належав до цієї групи. У його послужному списку було як мінімум три злочини.

⁶³ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк.17 зв.

⁶⁴ Там само, арк. 64 зв. Повстання жителів села Фоевичі було не єдиним на Стародубщині на середину XVIII ст. Окрім них боролися за свою свободу мешканці сіл Кулаги і Суботовичі Україна крізь віки. У 13-ти тт. – К.: Альтернативи, 1998–1999. – Т. 8: *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Гетьманська Україна / НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 182.; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко – 4-те вид., перероб. та розшир. – Київ: Критика, 2009. – С. 502.

Другою найчисленнішою групою серед в'язнів секвестрів Гетьманщини були козаки. Серед 20 осіб, які перебували у тюрмах, 16 були вихідцями Малоросійських полків, а четверо походили – із Запорозької Січі. Більшість січовиків (3 із 4) перебували у полтавському секвестрі, ще один – у Лубенському. Що ж до Лівобережних козаків, то майже половина (7 із 16 осіб) утримувались у Стародубській в'язниці. Стосовно характеру злочинів, скоєних козаками-колодниками, то 18,8% (3 із 16) потрапили у тюрму у зв'язку з виконанням службових обов'язків (вбивство підозрюваного на допиті, перевищення повноважень, відпуск з-під варти підозрюваного). Варто відмітити, що троє в'язнів на момент арешту займали сотенні уряди (Глинський городовий отаман, писар Стародубської полкової сотні, сотник Білоуський Чернігівського полку). Шестеро злочинців, утримуваних у секвестрах Гетьманщини, були дітьми значкових товаришів. Всі вони були учасниками тяжких злочинів (неодноразове конокрадство, групове вбивство та фальшивомонетництво), за які їм погрожувала смертна кара. Примітно, що половина «козацьких злочинців» (8 із 16) були скоєні із застосуванням фізичного насильства (7 вбивств і один розбійний напад).

Станом на початок 1749 р. у Глухівському секвестрі утримували 31 особу з села Фоевичі Топальської сотні Стародубського полку через боротьбу за козацькі права. Жителі цього населеного пункту, з точки зору органів влади Гетьманщини, не були козаками, хоча зараховували себе до даної соціальної категорії. Саме через це жителі села Фоевичі були виділені мною в окрему мікрогрупу (як представники невизначеної соціальної категорії). Вони виявили непокору своєму власнику – бунчуковому товаришу Петру Чоронлузькому. Для придушення цього вибуху були надіслані козаки під проводом осавула Погарської сотні. Борці за свої вольності чинили збройний опір військам, відправленим на придушення повстання. У результаті спротиву декілька чоловік із карального загону було поранено, а один помер⁶⁵. Станом на 1751 р. кількість заарештова-

них за цей виступ складала 16 осіб (по 8 колодників у Глухівській та Стародубській в'язницях)⁶⁶. Дана справа певний час перебувала на розгляді Сенату. Вирок для колодників столичного секвестру був таким: п'ятеро повстанців мали бути страчені, одному мали відрубати руку, а двох бити батогами⁶⁷. Доля їхніх побратимів зі Стародубської в'язниці на початок 1751 р. не була вирішеною. Питання щодо зменшення числа фігурантів цієї справи із 31 до 16 за 2 роки залишається відкритим. Достеменно відомо, що частину з них із Стародубського секвестру відпустив на волю Іван Казак, за що перебував під вартою⁶⁸.

Лише про чотирьох осіб в «Екстракті» зазначено, що вони були посполитими. Такі відомості було подано про двох дітозгубниць та про двох вбивць із Гадяцького полку⁶⁹. У решті випадків канцелярії Гетьманщини по відношенню до колодників цей термін не використовували. Проте до цієї ж категорії я зарахував ще двох осіб. Це Марія Грузиниха⁷, яка була Розсошинською старостихою, та Павло «бивший городничий»⁷⁰ із глухівської в'язниці, заарештований за крадіжку коней.

Досить значною групою арештантів були іноземці. Принаймні 21 особу можна віднести до даної категорії (7 циган, 6 розкольників, 4 поляки, 3 солдат і 1 житель зі Слобідських полків). Вихідцями не з Гетьманщини були вищезгадані двоє слуг князя Сергія Голіцина, які були родом з Брянського повіту та четверо запорожців. Таким чином 27 осіб (5,9 % від загальної кількості колодників), які скоїли злочини на території Гетьманщини, були зайшлими. Неозброєним оком можна помітити їхнє переваження у північних полках (навіть якщо не враховувати осіб, що перебували у столичній в'язниці). Таким чином, якщо проблемою південних полків були запорожці, то у північній частині колишньої Малоросії – поляки, росіяни та розкольники⁷⁰.

Звісно, на основі свідчень про 86 арештантів (18,7% від загальної кількості) соціальну структуру мешканців секвестрів у повній мірі не можливо відобразити. Проте, подана інформація дає можливість припустити існування певних тенден-

⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3 спр. 10899, арк.17 зв.

⁶⁶ Там само, арк.66 зв.

⁶⁷ Там само, арк. 51, 52.

⁶⁸ Вона разом із Яковом Іваненко перебувала у полтавській в'язниці за крадіжку речей з Полтавського монастиря

⁶⁹ Там само, арк.76.

⁷⁰ З іншого боку, понад 50 осіб знаходилися у секвестрах Гетьманщини за пограбування, розбійні напади і вбивства скоєні на теренах Польської держави. Загалом, тема прикордонної злочинності заслуговує окремого дослідження.

цій. По-перше, у тюрмах станом на 1751 р. перебували представники майже всіх великих груп населення середини XVIII ст., окрім священнослужителів (котрі мали власні суди) та підсусідків (про яких не зазначено відомостей, імовірно, за малою вибіркою). По-друге, можна побачити взаємодію різних соціальних груп. Наприклад, слуги і піддані іноді скоювали злочини як у згоді зі своїми господарями, так і проти них. Іноземці ж, частіше за все, переступали закон з членами своєї спільноти (цигани, розкольники). По-третє, представники «еліти» сотні (сотенна старшина) та полку (діти значкових товаришів) утримувалися у в'язниці на загальних засадах з рештою арештантів.

Таким чином, кількість ув'язнених у Гетьманщині у 1751 р. складала 460 осіб. Чоловіки склали більшість як і в кожному секвестрі окремо, так і загалом (409 проти 51). Максимальна кількість жінок перебувала у в'язницях Полтави, Глухова, Гадяча, Лубен. Більшість серед скоєних колодницями злодіянь склали дітозгуб, крадіжки і підпали. У групових злочинах, в котрих брали

участь жінки, найчастішими колегами були їхні ж благовірні. З іншого боку, основною жертвою вбивств, здійснених арештантками, теж ставали чоловіки. Точно окреслити вікову структуру мешканців секвестрів, на жаль не вдалося. Однак, є причини вважати, що абсолютна більшість злочинців була у віці від 16 до 59 років. Стан здоров'я ув'язнених був далеким від ідеального. Арештанти страждали від холоду і голоду. Багато в чому, раціон колодників залежав від добробуту жителів міст, в яких вони утримувалися. Окрім того, на здоров'я колодників мали значний вплив тортури, яких вони зазнавали на допитах. Нажаль, соціальну структуру мешканців секвестрів у повній мірі не вдалося відобразити. Що ж до правопорушень, скоєних окремими групами, то козаки найчастіше брали участь у злочинах із застосуванням насильства. Значну частку у секвестрах Гетьманщини склали вихідці із інших регіонів. Основною проблемною групою для південних полків були запорожці, а у північній частині колишньої Малоросії – поляки, росіяни та розкольники.

References

- Anysymov, E. (1999). *Polytycheskyj syisk y russkoe obschestvo v XVIII veke*. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye. [in Russian].
- Voloshyn, Yu. (2016). *Kozaky i pospolyti: Mis'ka spil'nota Poltavu druhoi polovyny XVIII st.* Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].
- Voloshyn, Yu. (2005). *Rozkol'nyts'ki slobody na terytorii Pivnichnoi Het'manshyny u XVIII st.* (istoryko-demografichnyj aspekt). Poltava: ASMI. [in Ukrainian].
- Horobets', V. (2012). *Konfliktne povsiakdennia mistsevoi vlady Het'manatu seredyiny KhVIII st.: polkovnyk myrhorods'kyj versus sotnyk tsybulevs'kyj*. In V. Horobets' (Ed.), *Povsiakdennia rann'omodernoї Ukrainy : Istorychni studii* (Vol. 1, pp. 253–286). Kyiv: In-t istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Diadychenko, V. A. (1959). *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st.* Kyiv: Vyd-vo AN URSR. [in Ukrainian].
- Kovalenko, O. V. (2009). *Poltava XVIII st.: rozvytok mis'koi terytorii, prostorova struktura ta mis'ka zabudova*. [Poltava XVIII century: urban development, spatial structure and urban development] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V. V., Kryvosheia I. I., Kryvosheia O. V. (2009). *Neuriadova starshyna Het'manshyny*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2010). *Vyiavy rukhlyvosty ta pidlitkova zlochynnist' (konokradstvo, kradizhky voliv, utechi) u Kharkivs'komu namisnystvı 80-90kh rokiv XVIII stolittia*. *Ukraina moderna*, (17), 77–100. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2005). *Deviantna povedinka zhinky na Slobozhanshyni v 80-90-kh rr. KhVIII st.* (za materialamy povitovykh sudiv Kharkivs'koho namisnystva).
- Sotsium, (5), 197–215. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2008). *Ditozghubnystvo na Livoberezhnij ta Slobids'kij Ukrainy u druhoi polovyny XVIII st.* Kharkiv: Kharkivs'kyj pryvatnyj muzej mis'koi sadyby. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2007). *Do istorii rodynnoi konfliktnosti. Nasy'l'stvo u rodyni na Livoberezhnij ta Slobids'kij Ukraini u druhoi polovyny XVIII st.* *Sotsium*, (7), 243–263. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2011). *Nepovnlitni zlochyntsi v Kharkivs'komu namisnystvı (1780-1796 rr.)*. Kharkiv: Kharkivs'kyj pryvatnyj muzej mis'koi sadyby. [in Ukrainian].
- Maslijchuk V. (2011). *Paliystvo na Livoberezhnij i Slobids'kij Ukraini naprykintsı XVIII st.* *Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk*, (4), 52–62. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2011). *Pidlitkovyj zlochyn u Kharkovi (80-90-ti rr. XVIII st.)*. *Kraieznavstvo*, (1), 72–79. [in Ukrainian].
- Serdiuk I. (2011). *Polkovnykh horodov obyvateli: istoryko-demografichna kharakterystyka mis'koho naselennia Het'manshyny druhoi polovyny XVIII st.* Poltava: TOV «ASMI». [in Ukrainian].
- Starchenko, N. (2014). *Chest', krov i rytoryka: Konflikt u shliakhets'komu Seredovyschi Volyni (druha polovyna XVI – pochatok XVII stolittia)*. Kyiv: Laurus. [in Ukrainian].
- Smolii, V. A. (Ed.). (1999). *Ukraina kriz' viky*. (Vol. 8). Kyiv: Al'ternatyvy. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2009). *Narys istorii seredn'ovichnoi ta rann'omodernoї Ukrainy* (4th ed.). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
- Gaskill, M. (2003). *Crime and Mentalities in Early Modern England*. New York: Cambridge University Press. [in English].